

■ Müslüm Yücel

Sadiq Hidayet “Kor bayquş” əsəri ilə fars ədəbiyyatındakı ilk romanın müəllifidir. O, hekayələri yayımlanmayana qədər Türkiyədə geniş oxucu kütləsinə sahib olmayıb. Sadiq Hidayet haqqında danışacağıqsa, müəllifin, ilk olaraq, orijinal yazıçı olduğunu etiraf etməliyik. Hidayetin mətnlərini orijinal edən şey onların daxildən - içdən gəlməyidir. Qərribə olan isə daxildən gələn hissələrin onda “iyrənc” formada ifadə olunmasıdır. Təkcə bunu söyləmək kifayətdir ki, Hidayetin mətnlərində ölüm-dən və intihardan gözəl heç nə yoxdur. Onlar hər şeyi büsbütün təmizləyir. Yazıçının sehrli isə bundan ibarətdir ki, o “iyrənc” olan hər şeyi və hamını özündə görür. Müəllif düşüncəsində yaxşı olan nə şəxs, nə də xalq var. Hidayet assimilyasiya olunmuş türk ailəsində böyüyə də, onun mətnlərində türklərə münasibət mənfidir. Eynilə ərəblərə, farslara, kürdlərə və monqollara da. Müxtəlif tabuları olan dinlər belə Hidayetin tənqidindən oxun-

yari şəkildə mavi duman qalxan külün qarşısında diz çökərək, ona sitayiş edir. Sözü gedən yer Atəşgəddədir. Bura alovun daim yandığı məbəddir və təsadüfi deyil ki, təhkiyəçi məhz bu yerdə qəfil atəşpərəst olduğunu etiraf edir. “Dua” adlı hekayəsində isə zərdüştlik mövzusu ətrafında məzarlıq və ölüm mövzusu saf-çürük edilir. Zərdüştlerin məzarları “gümüş halqaya” bənzəyir. Təhkiyəçi təbiətdən “borc alınan” insan bədəninin müxtəlif proseslərdən sonra yenidən təbiətə geri qaytarıldığını söyləyir. Vəssalam, indi isə “Kor bayquş”a keçə bilərik.

Sadiq Hidayet bu kitabı 1936-cı ildə yazmış və əl yazısı ilə 50 nüsxə çoxaltmışdır. Kitabın üzərində isə “İranda satışı qadağandır” cümləsini yazdırmışdır. Görəsən, kitab, doğrudan da, İranda qadağan edilib, yoxsa müəllif İranlı oxuyucuların belə bir mətnə hazır olub-olmadığını yoxlayırdı. Bax, bu, mübahisəyə açıq mövzudur. “Kor bayquş” simvoldur. Roman sürrealist bir təhkiyə ilə yazılıb. Fransız sürrealistlərindən biri olan Andre Breton “Kor bayquş”u Nervalın “Aurelia”, Vilhelm Censenin “Qravid” və Knut Hamsunun “Sirlər” ilə birlikdə şah əsər kimi qiymətləndirmişdir.

Romanda bir təhkiyəçi (yazar - Sadiq Hidayet və onun “mən”) var və hadisələr iç-içə keçmiş iki əhvalatdan ibarətdir. Təhkiyəçi hadisələri indiki və keçmiş zamanda danışır. Gələcək zaman isə mövcud deyil. “Kor bayquş”un əsas mövzusu ölümdür və ölümün formalarından biri olan intihar haqqında da tez-tez söhbət açılır. Əvvəldə də qeyd etdiyim kimi dünya bu əsərdə içində yaşayan insanlarla birlikdə mənasız bir yer olaraq ifadə edilmişdir.

məyə məhkumdur. Bayquş bəd xəbərlər elçisidir.

Bayquşla bağlı ən maraqlı hekayə Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” əsərindədir. Nusiřevan təğyiri-libas olub, ölkəni seyrə çıxır və xarabaya dönmüş bir kəndə çatır. Quş dilini bilən vəzir bayquşların söhbətini dinləyir. Bayquşlar toy haqqında danışirlar. Quşlardan biri oğluna qız istəyir, digər isə deyir: “Bunun qarşılığında mənə neçə xaraba kənd verəcəksən?”. Nusiřevan anlayır ki, kəndə zülm hakimdir və baş verən hər şey onun adından edilib. Törədilən zülmrlər elə dəhşətlidir ki, hətta quşların belə bundan xəbəri var. Bu hekayə romanda Rey kəndi şəklində yenidən qurulub. Bura “Əyri-üyrü küçələri, balaca evləri, məktəbləri, karvansaraları ilə dünyanın gəlini” adlandırılan yerdir. Ancaq təhkiyəçi üçün bura sadəcə kölgələrdən ibarətdir və o, nə zaman pəncərədən baxsa, qəssabları görür.

Simvolları anlayırıq ki, təhkiyəçi cənnətbənzər bir yerden qovulmuşdur və taleyi Adəmlə Həvvanın taleyinə bənzəyir. Bu an təhkiyəçinin anasının adını düşünürük; Bugamdasi. Bu ad Sanskritcə “das”, “dasa” sözlərindən törəmişdir. Mənası isə “şeytan”, “düşmən”, “kafir” və “xidmətçi”dir. “Bugam” sözü isə “Bəgüm” sözündən törəyib. Bu söz türk dilində ana şahzadənin ləqəbi kimi istifadə olunur. Yəni, “Bugumdasi” bu iki sözün birləşməsindən yaranmışdır. Təhkiyəçi “Kor Bayquş”da “Atam Linqam məbədinə bir rəqqasəyə aşiq olub” deyərək bir cümlə istifadə edir. Ananın adı ilə Linqam sözünü birlikdə düşündüyümüz zaman təhkiyəçinin şəxsi bilgilərini gizlətmək istədiyinə şahid olu-

tianlıqda qohum evlilikləri qadağandır. Uşaqlar isə gizli şəkildə bir yere yığışirlar. Sabba iclasları Miçeltə görə bu hadisədən qaynaqlanır. Məqsəd kilse qanunlarına, dərəcəliyə qarşı reaksiyadır. Dövrün iqtidarı bunu şeytanla əməkdaşlıq adlandırır. “Kor Bayquş”da baldızın yerini əkizlər alır və qum saati tərsinə çevrilir. Ancaq hər iki variantda qurban eyni olaraq qalır - uşaq.

Təhkiyəçi bu yerdə darıxır, təmsil elədiyi dünyaya qarşı qəzəb duyur. Qəzəbini heç kimə tökə bilmədiyi üçün bıçaq kimi özünə saplayır. Bundan sonrakı hissələrə Zərdüştlik nöqtəyi-nəzərindən yanaşa bilərik. Bildiyimiz kimi Əhrimənin altı mələyi var. Ən maraqlı mələk Aesma Davəadır. İbranilər ona Asmadai deyirlər. Xristianlar isə Asmode. Onun üç başı var. Buğa başı, insan başı və qoç başı. Ayaqları qaz ayağındandır. Atəş qusur, quyruğu da ilan quyruğudur. Ən böyük özəlliyi isə odur ki, gizli şeylərin yerini bilir. (Qeyd: Bütün miflərdə, həmçinin Süleymanın məşhur məsəllərində quşlar gizli xəzinələrin yerindən xəbərdardır). “Kor bayquş”dakı ata bu divə bənzəyir. Arvadını sevir, rəqqasə ilə birlikdə olur, ancaq onu dişləyən ilan kimi quyruğu - oğlu bizi düşündürür. Bu obrazın simvolik olaraq üç başı var; öz başı, arvadının başı, əkiz qardaşının başı... O, öz içində cəhənnəmi yaşayır. Deyə bilərik ki, quşduğu zaman arvadını, qardaşını və oğlunu qusur. Əhrimanın köməkçisi olan Jeh adında bir qadın var. Adı mənbələrdə “Böyük fahişə” olaraq qeyd edilir. Əhrimanın və Hörmüzün döyüşündə Hörmüz qazanır və bundan sonra Maşya və Maşyana dünyaya gəlir. Seçənlər bunlardır. Bunlar təhkiyəçi və onun arvadına bənzəyir. Cütlük əvvəl Hörmüzün arxasınca getsələr də, Əhriman onları yoldan çıxarır.

İlan həqiqəti ortaya çıxarır. Əkizlərdən biri qalib, digəri isə məğlub olur. Qum saati yenidən tərsinə çevrilir. Cənnətdən qovulmağın səbəbi ilan idi.

Təhkiyəçi əkizlər haqqında düşünür. İki qardaş bir qadına görə mübarizə halındadır. İlan ortada oynayıp. O qərar verməyə də, taleyi təyin edir; ikisindən birini seçməlidir. Birini seçəcəksə, digərini öldürməlidir. Xəyanətə uğrayan ata, xəyanət edən əmi və yoldan çıxaran ana... Birində ilan tərəfindən işlənən bir cinayət, ikincisində isə ilan haqqında qərar vermək haləti var. Hər iki variantda ilana seçim haqqı verən ya “Böyük fahişə”, ya da iblisdir. “Budamdasi” həm şeytandır, həm də düşməndir. Ərinə qarşı düşməncə münasibət göstərir, onu öldürür. Ərinin qardaşı ilə yaşayır. Digər tərəfdən o rəqqasədir; rəqs edir, əyləndirir. Oğul isə ilandır, onu istədiyi kimi oynadır. Əkizlər isə onsu da biri-birinə bənzəyir, arada fiziki fərq yoxdur. Hə, bir şey var; ana ölməmişdən əvvəl oğluna hədiyyə bağışlayır. “Xalama içinə Kobra zəhəri qatılmış bir şüşə qırmızı şərab verib və onu mənim üçün saxlamağını xahiş edib”.

Bu nədir? Təbii ki, şeytanın iksiri.

Kölgə rəmzi romanda geniş istifadə olunub. Bəzən təhkiyəçinin qarşısına qaraltı olaraq çıxır, hərəkət etmir (Bayquş), nə kədərli, nə də məmnun. Nə zaman ona doğru çevrilsə, gözələrinə içinə baxır, ancaq bu kölgəni o həmişə görür. Təhkiyəçi ilk kölgə ilə gizlənqə oynayarkən rastlaşmışdı. O zamanlar kölgə “zərərsiz cirdən” idi. İndi isə onun üzü “qəssabın üzünə” bənzəyirdi. Təhkiyəçi bundan qorxur, tələsik qalxır, işığı yandırır və beləcə “kölgəni əridir”. İkinci məsələyə gəldikdə isə qarşımıza anası tərəfindən övladına göndərilən ərmeğan çıxır. Bu bir şeyə si-rayət edir - şeytana. Təhkiyəçinin gücü və gücsüzlüyünün təməlinə bu iksir dayanır. O, öz varlığını kölgələrə borcludur. Hətta yoxluğu belə onların əlindədir.

Sadiq Hidayetin mətnlərində bütün qadınlar pisdir. Onlar Jehin davamçılarıdır. Anası və arvadı da onlardan biridir. Qaynanası isə yaxşı insandır. Hətta o arvadı ilə qayınanasına görə evlənin. Bundan başqa qadın obrazları arasında bibi və bibinin bir qızı da var. Onlar bərdə də təhkiyəçinin münasibəti mənfidir.

Romanın son hissələrində ortaya maska obrazı çıxır. Təhkiyəçi hər şeyi və hamını öz maskasının əksi olaraq görür. Güzgüyə yaxınlaşır: “Mən o ixtiyar qoca olmuşdum. Saçım saqqalım bir Kobra iləni ilə eyni otağa qapadılmış adamın saçı, saqqalı kimi idi - bəmbəyaz”. Təhkiyəçinin yaşı artsa da, həmin kölgələri görməmiş, qatı qan kimi onları tüpürmüşdür. Bayquş xəstə belə olsa, onun düşüncülklərini düşünə bilməmiş, amma bu, mümkün olmayıb. Çünki o, olub-bitənləri görməkdən məhrum olan kor bayquşdur!

**Türkiyə türkcəsindən
uyğunlaşdırən: Orxan Həsəni**

Sadiq Hidayet

dan yayına bilməyib. Onlar arasında ən böyük yara alan isə İslamdır. Müəllif düşünür ki, İslam ərəblər tərəfindən qılınc gücü ilə qəbul etdirilmiş dindir. O, bəzən lağlağı formada öz fikirlərini bu cür ifadə edir: “Deyilənə görə, Hitler də müsəlman olub. Qolunda La ilaha illallah yazılıbmış”.

Sadiq Hidayetin qəbul etdiyi köhnə dinlərdir. Onlar arasında birinci yeri, şübhəsiz ki, Zərdüştlik tutur. Sonrakı yerlərdə isə Brahmanizm və Yezidilik gəlir. Bu məhəbbətin bir çox səbəbi olsa da, ən çox diqqət çəkən nüans vegetarianlıqdır. Bildiyimiz kimi Zərdüşt et yemir, yalnız otlar və meyvələrlə qidalanır, həmçinin Ahuramazda heyvanları öldürməyi cinayət hesab edir, adamları təsərrüfata, əkin-biçinə dəvət edir. Budda, hətta, süd belə içmir. Yezidilər “Dəbistan”da yazıldığına görə et yemirlər, çünki et insana məxsus deyil. İnsan nə ilə qidalanırsa, odur. Buna görə də Yezidilər insanın qidanın təbiətinə büründüyünü, ətin isə onu yirticiləşdirdiyini düşünlür. Məhz bu səbəbdən Hidayetin Əliyə olan münasibəti çox yaxşıdır. Əli demişdi: “Mədəniyyəti heyvan məzarlığına çevirməyin”. Uzun sözün qısa, Hidayet etə et gözü ilə yox, süfrədə leş gözü ilə baxır. Yirticilik və şəxsiyyətin formalaşmağında qidanın rolu Hidayetin maraqlı sahələrindən biri olub. Məsələn, monqollar çox et yedikləri üçün yirtici və döyüşə meyillidirlər. “Monqol kölgəsi” romanında obrazın həyat yoldaşını monqollar öldürür. Onlar pisdir, çünki damarlarında axan qan türk qanıdır.

Hidayet bu və bu kimi səbəblərə görə İslam və digər dinlərə qarşı Zərdüştliyin üstünlüyünü ifadə etməkdən çəkinmir. Hekayələrində bunu asanlıqla hiss etmək mümkündür.

Ehtimal ki, müəllifin mövzusu zərdüştlik olan ilk hekayəsi “Atəşpərəst”dir. Hekayenin sonunda iki atəşpərəst gözədən itir və təhkiyəçi (mən) yalnız qalır. Heç bir şeyə inamı qalmayan təhkiyəçi qeyri-ixti-

Əlbət, belə bir dünyadakı münasibətlər də sadəcə ikrah doğurur. İnsan ikrah yaradan varlıqdır. Elə həssasıq ki, dünyanın cəhənnəm olduğunu dərk edə-edə, ölüb cənnətə düşəcəyimizi düşünürük.

Roman “Yaralar var həyatda, ruhu cüzam kimi yavaş-yavaş yeyən və gəmirən yaralar” cümləsi ilə başlayır və “heç kimə danışılmaz bu dərdlər” cümləsi ilə davam edir. Təhkiyəçinin ustalıqı qələm qutularının üzərinə rəsmlər çəkməyə bənzəyir. İşləməyinin səbəbi kimi isə içki içmək və tiryəkdən istifadə etməyi göstərir. Kitabı yazmaq səbəbini də bu cür izah edir: “Yazmaq mənim üçün ehtiyacdır, məcburi bir vəzifədir. Uzun müddətdir mənə işgəncə verən divi öldürmək istəyirdim”. Bu məqamda sanki naməlum bir cinayətin ilk addımlarını eşidirik. Əsas sual isə budur - div kimdir?

Roman bizi novruz, güzgü, bayquş, ilan və digər xüsusi adlardan təşkil olunan “simvollar meşəsi” olaraq qarşılayır.

Əsərdəki hadisələr yeni ilin qeyd olunduğu, qışın əzab-əziyyətlərindən bitdiyi və baharın gəldiyi tarixdə - Novruzda başlayır. Əhvalatın Novruzda başlamağı romanın sonu ilə bağlı ilk açar funksiyasını yerinə yetirir. Novruz hissəsindən sonra diqqətimizi obrazlara verilən adlar çəkir - şəxs adı demək olar ki, yoxdur, əvəzində isə ümumi şəkildə ana, süd anası, ata, arvad, xala və s. var. Ana adı Buqamdasi, xala adı Şaçun və həyat yoldaşının ləqəbi Lakatedən başqa ad yoxdur. Əsas məsələ isə bayquşdur.

Bayquş bir çox xalqın inanc və mədəniyyətində “pis və uğursuz” bir heyvan olaraq diqqəti cəlb edir. Şərq xalqlarının şüuraltında isə o artıq mədəni hadisə olaraq daşlaşmışdır. Bayquş tənha yerlər, daha çox məzarlıqlarda gəzişir. Bu heyvanın cinsinə görə xarakterli dəyişir; erkək daş qəlbli, dişli xain və hiyləgərdir. Bayquş səsi bəd əlamətdir və bu səsi eşidən hər kimdirsə, ölüm və ya xəstəlik xəbəri eşit-

ruq. Təsadüfi deyil ki, cənnətdən hansı səbəbə qovulduğu da bizə hələ də məlum deyil.

Burda köməyimizə ilan obrazı çatır. Çünki əhvalatın əsas mətləbi onda gizlidir. Təhkiyəçinin ən böyük problemi əkiz qardaşlardır; atası və atasının əkiz qardaşı. Əkizlərdən biri, yəni əmisi Hindistana gedib. Profildən əkizləri biri-birindən ayırmaq mümkün deyil. Əmi böyük qardaşının arvadını görən kimi aşiq olur və qardaşı ilə oxşarlığını istifadə edib onunla eyni yatağa girir.

Bu hadisədən sonra ilan obrazları cətin sınağa salır. İki qardaşı yalnız ilan ayırd edə bilər. Nəticədə, qadın iki qardaşla ilanı otağa (zindana) salacaq və sağ qalan kim olacaqsas, əri də həmin adam olacaqdır. Bu zaman ər arvadından onun üçün son dəfə rəqs etməyini xahiş edir. Qadın eynən ilan kimi qıvrıla-qıvrılan rəqs edir. Təhkiyəçi deyir: “Anam ölməmişdən əvvəl xalam içində Kobra zəhəri olan şüşə qab verib. Və xahiş edib ki, şüşə qabı mənim üçün saxlasın. Bir rəqqasə oğluna bundan dəyərli nə bağışlaya bilər? Erquvani şərab, ölüm iksiri, əbədi rahatlıq qaynağı. Əlbəttə, bu da mümkündür ki, atamı öldürən zəhər də anam tərəfindən hazırlanmışdı”. Sözlərin arxasında bizi izləyən həqiqət isə adamı qorxudur; söhbət oğlu olmağına rəğmən ərini sevdidiyi kişi üçün öldürən qadından gedir. Bu qadın Cul Miçeltin “Cadugər qadınlar” (1862) adlı kitabından təsirli qadılmışdı. Təxmin edirik ki, Sadiq Hidayetin bu əsərdən xəbəri vardı. “Cadugər qadınlar” əsərində kişi arvadı öldüyü zaman baldızı ilə evlənə bilər. Səbəb isə çox sadədir; insanlar düşünür ki, övlada ən yaxşı xala baxa bilər. Kişi isə baldızda mərhum həyat yoldaşının xasiyyətini, xarakterini, görünüşünü tapacaq və heç bir yadlıq hiss etməyəcəkdir. Eyni zamanda bununla arvadının xatirəsini diri tutmağa çalışacaqdır. Miçeltin yeganə problemi xristianlıqdır. Çünki xris-